

TÜRKİYE EKONOMİSİ

Şehirlere Akın ve İktisadî Değişme

Dr. F. Gülten KAZGAN

I — GİRİŞ.

1927 den bu yana yapılan nüfus sayımları köy nüfus nisbetinin yavaş fakat devamlı bir şekilde azaldığını, diğer taraftan şehirler nüfusunun arttığını göstermektedir. 1950 ye kadar pek yavaş seyreden bu olay 1950 den sonra hızını arttırmış ve bugün büyük şehirlerimizde mesken sıkıntısı, şehir dolaylarında alabildiğine genişleyen gecekondu mahalleleri, avare kütleler ile hem iktisadî hem sosyal yönleri olan türlü problemlerin doğmasına yol açmıştır. Şüphesiz ki, Türkiye bu dâva ile karşılaşan ne ilk ve ne de son memleket değildir. İktisadî gelişmenin doğum sancıları diyebileceğimiz bu olay, bir taraftan ekonomik strüktürde husule gelen değişmelerin bir neticesi, diğer taraftan cemiyetin sosyal yapısındaki değişmelerin sebebi olmaktadır. Gerçekten, 1950 denberi temposu bir hayli hızlanan bu olay memleketimizde her iki bakımdan da «radikal» diyebileceğimiz bir değişmenin mevcut olduğunu hissettirmektedir. Önümüzdeki yıllar boyunca aynı gelişmeyi, belki de artan bir şekilde görmemiz mümkündür. Bu gelişmenin sür'ati, aşağıdaki izahattan anlaşılacağı üzere, türlü faktörlerdeki değişmeye bağlı bulunmaktadır. Ancak, bir taraftan iktisadî gelişmeyi hızlandırmak, diğer taraftan bu prosesin tabii sonuçları olan problemlerin cemiyet üzerindeki nahos tesirlerini hafifletmek gerekmektedir. Bu ise, uzun vâdeli ve istikrarlı bir iktisat politikası çerçevesinde gerçekleştirilebilir.

Yazımızın konusu Türkiye'deki şehirleşme hareketi ve köyden şehre göçün sebepleridir. 1950 den sonra şehirlere akın olayının sür'atlenmesine yol açan faktörler gözden geçirilerek bir sonuca varmaya gayret edilecektir.

II — ŞEHİRLEŞMENİN MAHİYETİ VE ÇAPI.

Memleketimizde idarî kanunlar köy - şehir ayırımında esas kıstas olarak cesameti almakta ve cesametın ölçüsü olarak da nüfusu kullanmaktadır. Nitekim Köy Kanununun birinci maddesi «Nüfusu iki binden aşağı yurtlara «köy», nüfusu 2 - 20 bin arasında olanlara «kasaba» ve 20 binden çok nüfuslu olanlara «şehir» denir. Nüfusu 20 binden aşağı olsa dahi belediye teşkilâtı mevcut olan nahiye, kaza ve vilâyet merkezleri kasaba itibar olunur ve Belediye Kanununa tâbidir» demekle, köy - şehir ayırımının hududunu çizmiştir. Şüphesiz ki, şehir sadece «büyük bir köy» den ibaret değildir. Zira, köy ve şehrin sosyal ve ekonomik yapısı birbirinden büyük farklar göstermektedir. Birincide töre ve geleneklerin günlük hayata, insanlararası münasebetlere ve davranışlara hâkim olmasına karşılık, ikincide rasyonel davranış geleneklerin yerini almış, [1] ve aileden ayrı olarak fert bir şahsiyet kazanmıştır. Bu itibarla, şehirleşmeden bahsederken sadece nüfus itibarıyla idarî bölümlerin cesametinin büyümesi değil daha ziyade cemiyetin sosyal yapısındaki bir değişme anlaşılmalıdır. Türkiye genel nüfusunun köy ve şehirler arasındaki bölünüşünü gösteren aşağıdaki tablo (Tablo I) 1927-50 yılları arasında seyri yavaş olan şehirleşme olayının 1950-55 yılları arasında sür'atlendiğini ve gelecek için yapılan tahminlerde aynı hızla devam ettiğini göstermektedir.

[1] Rasyonel davranışı muayyen gayeler itibarıyla tarif edersek, köylünün de kendi anlayış ve gayeleri itibarıyla rasyonel davrandığını kabul edebiliriz.

TABLO I.

Nüfusun köyler ve şehirler arasındaki dağılımı

Yıllar	Şehirli nüfus	Şehirli nüfusun genel nüfusa nisbeti	Köylü nüfus	Genel nüfus
1927	3.302.974	0,232	10.947.026	14.250.000
1935	3.802.642	0,235	12.355.376	16.158.018
1940	4.346.249	0,244	13.464.701	17.820.950
1945	4.687.102	0,249	14.103.072	18.790.174
1950	5.244.337	0,257	15.702.851	20.947.188
1955	6.873.259	0,285	17.248.519	24.121.778
1960	8.647.329	0,313	18.971.979	27.619.308

Bu tablo Aylık İstatistik Bülteni, No. 61, S. 148 deki tablodan alınan rakamlarla hazırlanmıştır. Tablo 1927 yılı için yeniden gözden geçirilerek tasahih edilen rakamları göstermektedir.

Yıllık nüfus artışının $\frac{0}{00}27,5$ i bulunduğu 1950-55 devresinde şehirler nüfusu $\frac{0}{00}55$, köyler nüfusu ise $\frac{0}{00}22$ nisbetinde çoğalmıştır. Doğum nisbetinin daha yüksek olması dolayısıyla tabii nüfus artışının köylerde şehirlere nazaran daha fazla olması beklenebileceği halde, şehirler nüfusunun artışındaki nisbi fazlalık, köyden şehre doğru net bir akının mevcudiyetine işaret etmektedir. Şüphesiz ki, köy-şehir münasebetini düzenleyen iki yönlü bir akındır, yani, iktisadî şartlara göre nüfus hareketi köyden şehre olduğu kadar şehirden köye doğru da olabilir. Elimizde köy ve şehirlerde doğum ve ölüm nisbetleri ve bunların zaman içindeki değişmesini gösteren rakam bulunmadığından tabii nüfus artışının şehirlere nazaran ne nisbette daha yüksek olduğunu bilmek ve köyden şehre akının çapı hakkında bir fikir edinmek mümkün olmamaktadır. Ancak, köyde tabii artış nisbetinin bir delili olmak üzere, her ne kadar bunu tayin eden yalnız doğum nisbeti olmayıp aynı zamanda ölüm nisbeti ise de, doğum nisbetleriyle şehirleşme derecesini karşılaştırdığımız takdirde bu hususta bir fikir elde etmek mümkün olabilir. Bu münasebeti gösteren aşağıdaki tablo (Tablo II), şehirleşme derecesi ile doğum nisbetleri arasında ters yönde bir ilinti olduğunu açıkça belirtmektedir.

TABLO II.

Şehirleşme derecesi ve doğum nisbetleri

Doğum nisbeti memleket vasatîsinin altında olan şehirler ve şehirleşme derecesi			Doğum nisbeti memleket vasatîsinin üstünde olan şehirler ve şehirleşme derecesi		
<i>Şehir adı</i>	<i>Doğum nisbeti endeksi</i>	<i>Şehirleşme derecesi endeksi</i>	<i>Şehir adı</i>	<i>Doğum nisbeti endeksi</i>	<i>Şehirleşme derecesi endeksi</i>
İstanbul	502	3199	Sivas	1220	607
Ankara	864	1519	Maraş	1266	652
İzmir	771	2175	Urfa	1289	998
Aydın	861	1072	Diyarbakır	1256	896
Balıkesir	880	1002	Bingöl	1362	0
Bursa	823	1247	Muş	1514	226
Kırklareli	817	1178	Ağrı	1404	398
Edirne	825	1040	Van	1342	552
Tekirdağ	858	1006	Siirt	1350	663
Isparta	923	1203	Hakkâri	1463	0
Eskişehir	908	1458	Mardin	1350	629
Seyhan	1116	1192			
Hatay	1110	1101			
Kayseri	1106	1151			
Gaziantep	1910	1333			
Niğde	1182	1013			

Bu tablo «Rural Turkey» - (B. ve G. Helling) İstanbul 1956 - 5 ve 8 No.lu haritalardan alınan rakamlardan hazırlanmıştır. Tabloların hazırlanmasında 1945 Genel nüfus sayımı neticelerinden istifade edilmiştir. Gerek şehirleşme, gerek doğum nisbetleri için memleket vasatîsi 1000 kabul edilmiş ve bu vasatîden inhirafı göre muhtelif iller için gerekli endeks rakamları bulunmuştur. Nüfusu 2500 den yukarı olan yerler şehirleşmenin sınırını tayinde esas kabul edilmiştir.

Tablo II'den de görüldüğü gibi, şehirleşme derecesi memleket vasatîsinin üstünde olan 16 vilâyetin 11 inde doğum nisbeti memleket vasatîsinin altında, sadece 5 inde üstündedir. Aksine, doğum nisbeti memleket vasatîsinin üstünde olan 12 vilâyetten 11 inde şehirleşme derecesi memleket vasatîsinin altındadır. Bu rakamlar, doğum nisbetleri ile şehirleşme derecesi arasında menfi bir korelasyonun bulunduğunu göstermektedir.

Şehirleşme derecesi ile doğum nisbetleri arasındaki ters yönlü ilintiye rağmen şehir nüfusunda görülen artış, bir taraftan yeni şehirlerin mevcutlara ilâve olduğuna diğer taraftan mevcut şehirlerin genişlediğine işaret etmektedir. Memleketimizde ticaret ve sanayi merkezi sayılabilecek ve köyden işgücü celbedecek çapta büyük şehir sayılıdır. Gerçekten, şehir nüfusundaki artışın daha ziyade büyük şehirler nüfusunun yükselmesinden ileri geldiği anlaşılmaktadır. Mevcut sanayi ve ticaret merkezlerinde iş hacminin genişleme imkânları, hiç olmazsa iktisadî gelişmenin ilk safhasında, daha fazla olduğuna göre büyük şehirlerin nisbî olarak daha fazla büyümelerini tabîî karşılamak gerekir. Memleketimizin iktisadî ve demografik şartlarına göre 50.000 ve daha fazla nüfuslu şehirler büyük şehir sayıldığından, zaman içinde bu şehirlerin genel şehirler nüfusuna oranındaki değişme ile nüfusu 0 - 10.000 e kadar olan il ve ilçe merkezlerinin oranındaki değişme, aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere, yukardaki tezi destekler mahiyettedir (Tablo III).

TABLO III.

Nüfusu 0—10.000 ve 50.000 ile 50.000'den yukarı olan şehirler (il ve ilçe merkezleri)

Yıllar	Şehir sayısı		Şehirler nüfusuna oranı		Nüfus	
	0-10.000	50.000 ve +	0-10.000	50.000 ve +	0-10.000	50.000 ve +
1927	317	5	32,2	31,8	1.064.961	1.053.601
1935	323	7	29,4	34,8	1.118.445	1.286.540
1940	337	9	25,7	35,1	1.143.262	1.527.476
1945	361	10	26,5	38,0	1.245.207	1.782.464
1950	381	11	25,6	39,3	1.349.058	2.117.884
1955	423	17	22,9	45,7	1.574.159	3.141.655

Bu tablo 1955 Genel Nüfus Sayımı S. 2 ve 1953 İstatistik Yıllığı S. 60 dan alınan rakamlardan hazırlanmıştır.

Tablo III'den görüldüğü üzere, doğum nisbetinin memleket vasatısının üstünde bulunduğu nüfusu 10.000'e kadar olan il ve ilçe merkezlerinin genel şehirler nüfusu içindeki oranı azalırken, aksine doğum nisbetleri memleket vasatısının altında bulunan büyük merkezlerin oranında kuvvetli bir artış olmuş ve bu artış 1950 den sonra daha hızlanmıştır. Gerçekten, 1927-50 yılları arasında nüfusu

50.000 ve 50.000 den yukarı olan şehirlerde yıllık nüfus artışı $\frac{0}{100}44$ iken, 1950-55 devresinde $\frac{0}{100}96$ ya yükselmiş, aynı devrede şehirlerdeki ortalama nüfus artışının aşağı yukarı bir misli fazla artış göstermiştir.

Kısacası, 1950 den sonra şehirlerdeki nüfus artışı sür'atlenmiş ve şehirleşme büyük şehirlerin nisbî olarak daha fazla genişlemesi şeklinde belirmiştir.

III — ŞEHİRLEŞMEDEKİ HIZLANIŞI AÇIKLAYICI SEBEPLER .

Şehirleşme ve bilhassa büyük şehirlerin daha fazla büyümesi olayının 1950 den bu yana hızlanmasının sebeplerine gelince, şüphesiz ki bunda köyün içinde olagelen değişmelerin köyün dışındakiler kadar önemi vardır. Gerçekten, şehirlere akını izah için «köyün itimi» ve «şehrin çekimi» diye bir ayırma yapılmakta ve iktisadî değişmenin iki yönünün de bu husustaki rolü ortaya konmaktadır. Aşağıda her iki husus da çeşitli yönlerden ele alınarak incelenecektir.

A — Köyün itimi :

1) *Köy içinde faal nüfusa ilâveler:* 1927 de yapılan ilk nüfus sayımındanberi Türkiye'de nüfusun yıllık tabii artış nisbeti büyük değişmeler göstermiş ve 1950 den bu yana dünyada nüfusu en yüksek nisbette artan memleketler arasında Türkiye de zikredilmeğe başlamıştır. 1927-35 yılları arasında yılda $\frac{0}{100}15,83$ olan artış nisbeti 1940-45 arasında $\frac{0}{100}10,65$ e düşmüş, 1950-55 arasında $\frac{0}{100}27,5$ yükselmiştir[²]. Nüfusun $\frac{0}{100}70$ inin köylerde yaşadığı ve köylerde tabii artış nisbetinin yüksekliği düşünülürse, nüfus artış nisbetindeki bu yükselişin köy içindeki faal işgücü kütlesine yaptığı ilâvelerin ziraî kesimde çalışan nüfus nisbetini çoğaltma temayülü yaratacağı açıkça belirir.

Yapılan hesaplara göre memleketimizde yılda 400.000 kişi 15 yaşına basmakta ve faal işgücü kütlesine katılabilir duruma gelmekte, diğer taraftan 40.000 kişi 65 yaşına girdiğinden ve 110.000 kişi öldüğünden, bu kategorideki nüfus net olarak 250.000 kişi art-

[2] Aylık İstatistik Bülteni, No. 61, S. 154.

maktadır^[3]. Nüfusun %70 i köyde yaşadığına göre, tabii artış oranını köy ve şehirde aynı farzederek, faal yaştaki köy nüfusunun yılda 175.000 artması gerekir. Ancak, köylerde çocuk ölümlerinin yüksekliği dolayısıyla doğum nisbetinin yüksekliğinin tabii nüfus artışı üzerindeki tesirleri kısmen bertaraf edilse dahi, bunun köylerde daha yüksek olduğunu kabul etmekte fazla hata olmasa gerekir. Tabii nüfus artışının köylerde $\frac{1}{100}2,5$ gibi pek cüz'î nisbette daha fazla olduğunu farzederek, bu rakama 437,5 kişi ilâve ederek, yuvarlak hesaplama faal işgücü artışının 175.500 ünün köylerde husule geldiği ortaya çıkar.

Ancak, nüfusun tabii artışı köydeki faal nüfusa ilâveleri belirtmek için yeter olmaktan uzaktır. Makina ile işgücü arasındaki yüksek ikame elâstikiyetini gözönünde tutarak makinanın ikame ettiği işgücünü de bu rakamlara eklemek gerekmektedir. 1948 de memlekette traktör sayısı 1.756 iken ziraî makinalaşmaya verilen önemle bu rakam 1957 de 44.147 ye çıkmış, yani yılda vasatî olarak 4.240 civarında artmıştır.

Türkiye gibi bir memlekette bir traktörün ikame edebileceği işçi sayısına dair elde muhtelif tahminler bulunmaktadır. Prof. Nicholls 1948-52 yılları arasında bir traktörün 3,4 yarıcıcıyı ikame ettiğini hesaplamıştır^[4]. B. ve G. Helling ise bu rakamın 5-9 arasında değiştiğini ileri sürmektedir^[5].

Bir traktörün asgarî 3 ve âzamî 9 kişi ikame ettiğini farzederek, bu suretle serbest kalan işgücü sayısının —traktör sayısının ortalama yılda 4.240 kadar arttığı hesabı üzerinden— 12.700 ile 38.000 arasında değiştiği ortaya çıkar. Bunu da ilâve edersek, köyde faal nüfus kütleindeki artış 1950-55 yılları arasında 188.200 ile 213.000 arasında bulunuyor demektir. Diğer taraftan, 1950-55 nüfus sayımları arasında ziraî nüfus 8.971 binden 9.636 bine çıkarak 665 bin, 15 yaştan yukarı fiilen çalışan nüfus 10.724 binden 11.903 bine çıkarak 1.179 bin kadar artmış, yani diğer meslek gruplarında çalışan nüfusta 514 bin kişilik bir yükseliş olmuştur^[6]. Hesaplarımıza göre 1950-55 arasında köyde tabii nüfus artışı ve makinalaş-

[3] R. Aktan: «Türk Ziraatinde Prodüktivite», S.B.F. Dergisi, Eylül, 1958, Max Dreyer'in bir konferansından naklen.

[4] W. H. Nicholls: «Investment in Agriculture in Under-developed Countries» American Economic Review, Mayıs 1955.

[5] R. ve G. Helling, ibid, s. 29.

[6] Bu rakamlar 1955 Genel Nüfus Sayımı s. 27'deki tablodan alınmıştır.

ma dolayısıyla köyde faal işgücüne ilâve 941 bin ile 1.067,5 bin arasında değiştiği halde, bunun sadece 665 bini ziraatte kalmıştır^[7]. Geri kalanı ise ziraî kesim dışındaki faal nüfusa olan ilâveyi teşkil etmektedir. Bu hesaba göre, aşağı yukarı, diğer meslek gruplarındaki nüfus artışının yarısından fazlasını köyün içinden gelen nüfus teşkil etmektedir.

2) *Faal nüfusa ilâvelerin köy içinde kalmayış sebepleri :*

a) *Toprak kaynağı ve işgücündeki artışlar:* İstatistikler 1950-55 yılları arasında ziraî nüfus %7 arttığı halde ekilişlerin %45 nisbetinde çoğaldığını göstermektedir^[8]. Bu hesaba göre ziraî nüfus başına düşen arazi zaman içinde artmış olmak lâzımdır. Ancak, şimdiki durum rakamların gösterdiği kadar parlak olmaktan uzak bulunduğu gibi gelecek için hiç de iyimser olmaya imkân bırakmamaktadır. Zira, köy içindeki sür'atli nüfus artışını devamlı olarak ekilişlerdeki genişlemeyle massetmenin mümkün olmadığı âşikâr olmak bir tarafa, hâlen ekilmekte olan bir kısım arazinin terkedilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. F.A.O. adına Türkiye topraklarını inceliyen Harvey Oakes, ekilişe elverişli toprakların sadece 16,41 milyon hektar olduğunu tesbit ettiği halde 1956 da ekilişler 22,45 milyon hektara eriştiğine göre, ekime elverişli toprakların sınırı %37 nisbetinde aşılmış demektir^[9]. Bu itibarla, her ne kadar şimdiye kadar ekilişlerin genişlemesiyle nüfusun bir kısmını ziraat içinde massetmek mümkün olmuşsa da, bundan böyle hayvancılık, meyve ve sebze ziraati gibi işgücü entansif ziraat kollarının geliştirilmesi dışında köydeki faal nüfusa ilâvelerin şehirlere akını sür'atlendirmesi veya ziraî kesim içinde kalarak «gizli işsiz» kütesini genişletmesi beklenebilir.

[7] Bu hesap, meslek istatistiklerinin 15 ve daha yukarı yaştaki nüfusa göre verilmesi, yani 65 ve daha yukarı yaştaki nüfusu kavraması, diğer taraftan faal nüfusa net ilâvelerin 65'den yukarı yaştaki nüfusu hariç bırakmasından ötürü pek takribidir. Ayrıca, köydeki bütün nüfusu ziraî kesimde çalışıyor saymanın da aksaklığı âşikârdır.

[8] Bak: Ziraî İstatistik Özetleri, 1936 - 56.

[9] Rüzgâr ve su erozyonuna mâni olmak ve millî serveti korumak için toprak varlığının ekilişe açılmaması gereken arazinin terki yoluyla muhafazası Prof. Fritz Baade'nin F.A.O. adına hazırladığı raporda da en önemli tavsiyelerden birini teşkil etmektedir. Bak: Turkey, Mediterranean Development Project, Rome 1959, Kısım I, s. 2.

Ekilişlerde şimdiye kadar görülen genişlemeye rağmen Türk çiftçisinin, gerek ziraî işletmelerin cesameti ve gerek parçalanma derecesi itibariyle durumunun pek kötü olduğu aşağıdaki tabloların tetkikinden kolayca anlaşılmaktadır. (Tablo IV ve Tablo V).

TABLO IV.

İşledikleri dekar sahasına göre köylerde çiftçi ailelerinin bölünüşü (1952 sonbahar anketi)

<i>İşletme sahası (Dekar)</i>	<i>Aileler (%)</i>	<i>İşlenen saha (%)</i>
1 — 50	62,1	18,6
51 — 500	36,4	56,6
501 ve daha fazla	1,5	24,8
	100,0	100,0

Sahip olunan, kiralanan veya hiçbir ücret vermeden tutulan tarla, bağ, bahçe ve diğer her nevi işlenen araziye ihtiva eder. Bak: 1950 Ziraat Sayımı Özeti, s. 11, Ankara 1953.

TABLO V.

İşledikleri arazi parçası sayısına göre köylerde çiftçi ailelerinin bölünüşü (1952 sonbahar anketi)

<i>Arazi parçası sayısı</i>	<i>Aileler (%)</i>	<i>Arazi parçası (%)</i>
1—	5,4	0,8
2— 6	55,4	31,6
7—12	27,7	35,8
13 ve daha fazla	11,5	31,7
	100,0	100,0

Arazi parçası üzerinde tarla mahsulleri, sebzeler, meyveler veya hayvan yemleri yetiştirilen nadas veya dinlendirilmiye bırakılan topraklardır. İbid,s.9.

İşletme cesametinin küçüklüğü ve çiftçi ailelerinin elindeki arazi parçalarının yüksek sayısı işgücü prodüktivitesinin artmasını

da en önemli rol oynayan makinaların kullanılmasını ekonomik olmaktan çıkarmaktadır. Her ne kadar bazı ziraat dallarında (hububat gibi) küçük sayılan bir işletmenin, bir diğer ziraat dalında (sebzecilik gibi) küçük sayılmamasına ve hububat ve bazı sınaî hammaddeler dışında ziraatte geniş ölçüde makinalaşmaya imkân olmamasına rağmen, hububatın mecmu ziraî istihsal içindeki önemi ve küçük işletmelerin genel işletme sayısı içindeki nisbeti gözönünde tutulursa produktiviteyi mevcut toprak parçalanması karşısında makinalaşma yoluyla arttırmanın pek kolay olmayacağı anlaşılır. Türk Medenî Kanununda, bazı memleketlerde olduğu gibi toprak parçalanmasını önleyici hükümler bulunmadığına göre, tabii nüfus artışı ziraat içinde kaldığı takdirde, bir taraftan toprak kaynağına nazaran çoğalan işgücü faktörünün produktivitesi düşerken, diğer taraftan toprak parçalanması işletmenin müessiriyetini düşürecek bir temayül yaratmaktadır. İklim, topografi gibi tabii faktörler ekilen mahsulün cinsini sınırladığından ötürü ufak işletmede rantabl olacak ve makinalaşmaya müsait olmayan mahsulleri yetiştirmenin daima mümkün olması beklenemez.

Köydeki yüksek tabii nüfus artışı karşısında, toprak kaynağının mahdutluğu, önemli teknolojik değişmeler dışında toprak parçalanmasının işgücü produktivitesinin artmasına set çeken bir temayül yaratması, köy - şehir gelir farklılaşmasına yol açacak zemini hazırlamakta, köyün dışına kaçış için gereken ekonomik müsevviyi yaratmaktadır.

Ancak, gelir farklılaşmasından bahsederken, ziraî fiatların 1953 den itibaren gösterdiği gelişme de unutulmamak gerekir. İşgücünün marjinal kıymet produktivitesini tayin eden münhasıran fiziki produktivite olmayıp, aynı zamanda mahsul fiatları olduğuna şüphe yoktur. İkinci Dünya Harbi yılları içinde ve Kore harbi sırasında ziraî mahsuller lehine dönen ziraî mahsul-sınaî mamul değişim nisbetleri, 1953 den itibaren aleyhe dönmüş bulunmaktadır. Ziraî kesimdeki produktivite artışına nazaran diğer sektörlerde produktivite daha sür'atle arttığı ve sözkonusu değişim nisbetleri birinciler aleyhine seyrettiği hallerde ziraî gelirlerin diğer sektörlerdeki gelir artışlarını geriden takip etmesi beklenebilir. Memleketimizdeki durum, yukardaki izahlardan anlaşılacağı üzere bu farklılaşmanın ortaya çıkması için gereken temayüllerin mevcut olduğunu göstermektedir. Şehirlerin çekimi ile ilgili izahlarımız meselenin

diğer yönünü açıklamak suretiyle marjinal eşitliklerde husule gelen değışmenin iki yönünü de ortaya koyacaktır.

b) *Ziraatte makinalaşma ve ziraî işgücü*: Yukarda ziraî nüfusa ilâvelerden bahsederken, ziraî makinaların esas itibariyle ziraî işgücünü ikame ettiğini belirtmiştik. Burada hemen şunu belirtelim ki, istihsal fonksiyonunun her noktasında böyle bir ikame imkânı mevcut olmayıp, işgücü ile makinalar arasında bir tamlama da mevcuttur —Meselâ, bir traktörü sürmek için bir işçiye ihtiyaç olması gibi—. Ancak, bu asgarî miktar dışında, ziraî makinalar geniş ölçüde ziraî işgücünü ikame etmekte ve ziraî kesim içinde kalan işçinin prodüktivitesinde, tek işçi ile elde edilen mahsulü çoğaltmak suretiyle büyük artışlar sağlamaktadır. Daha önce de söylediğimiz gibi, makinalaşma ve tabiî nüfus artışı dolayısıyla ortaya çıkan nüfus fazlasının bir kısmını entansifleşme ve kapasite genişlemesi yoluyla ziraî kesim içinde massetmek mümkündür; fakat bunun da bazı faktörlerle hudutlu olduğuna şüphe yoktur. Gerçekten, Baade raporundan Türkiye ziraatında, bilhassa bazı ziraî mahsuller bakımından aşırı bir kapasite genişlemesi husule geldiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan, makinalaşma ve ziraatten dışarı çıkması gereken işgücü miktarından bahsedilirken, sözkonusu iki istihsal faktörü arasındaki ikame elâstikiyeti, ziraî mahsuller gelir elâstikiyetinden yüksek olduğu takdirde ziraatten dışarı işgücünün çıkması gerektiği belirtilmektedir [10]. Tabiî, ziraî kesimin genişleme imkânından bahsederken sadece reel gelir artışı ve ziraî mahsuller gelir elâstikiyeti değil aynı zamanda genel nüfusun tabiî artış oranı, ziraî ham madde işliyen sanayi branşlarının ve ihracatın genişleme imkânları da gözönünde tutulmak gerekmektedir. 1950 denberi Türkiye nüfusu yılda takriben $\frac{0}{100}30$, nüfus başına reel gelir ise 1950-55 yılları arasında % 3,5 nisbetinde arttığına göre, nüfus artışının yavaşlamış ve gıda maddeleri gelir elâstikiyetinin çok düşmüş bulunduğu ileri sanayi memleketlerine nazaran bu imkânın çok daha fazla olduğu ortaya çıkar. Memleketimizde ziraî gıda mahsulleri gelir elâstikiyetini bilmemekle beraber 0,75 civarında kabul edersek, ihraç imkânlarındaki değışmeler hariç gıda maddeleri talebi yılda %5,7 artmak gerekir. Diğer taraftan, sanayideki gelişme ile ziraî menşeli hammadde talebi de artmaktadır. Bundan başka, reel gelir yükseldikçe gelir elâstikiyeti daha yüksek olan hayvanî mahsuller,

[10] D.G. Johnson: «Forward Prices for Agriculture» s.104, Chicago, 1947

meyva, sebzenin talebi daha sür'atle artacağına ve makinalaşmaya müsait olmıyan bu istihsal grupları işgücü entansif olduklarına nazaran, ziraî kesimde işgücünün massedilmesi imkânlarından bahsedilirken gözönünde tutulmak gerekmektedir.

Bu izahattan anlaşılacağı üzere, her ne kadar tabii nüfus artışı ve ziraî makinalar - ziraî işgücü arasındaki ikame imkânları dolayısıyla ziraatte bir işgücü fazlası doğuyorsa da, ziraî mahsuller talebindeki genişleme ve talebin reel gelir arttıkça strüktüründeki değişmeler işgücünün bir kısmının ziraî kesim içinde massedilmesi imkânını yaratmaktadır. Ancak, bu yolla massedilemeyen işgücü diğer sektörlerde iş sahalarının mevcut olmaması gibi ekonomik ve bazı sosyal, psikolojik sebeplerle ziraî kesim içinde kaldığı takdirde marjinal prodüktivitesi düşmektedir. Diğer sahalarda iş imkânları ortaya çıktığı zaman da marjinal eşitliği sağlayacak şekilde köyün dışına bir akın başlamaktadır.

Makinalaşma memleketimizde ne dereceye kadar şehirlere akını şiddetlendirmiştir? Bilindiği gibi, ziraî makinalar Türkiye'de daha ziyade «ortakçı, yarıcı» denilen topraksız zümreyi yerinden etmiştir^[11]. Ancak, köyden dışarı kazanç maksadiyle gidenlerin çoğunlukla modern ziraî âlet ve makinaların girdiği zengin köyler değil, fakat henüz makinanın girmediği, hayat seviyesi çok düşük köylerden olduğu anlaşılmaktadır. B. ve G. Helling hayat standardı ve köyden dışarı kazanç maksadiyle giden işçiler arasında ($r = -5,543$) gibi küçümsenemeyecek menfi bir korrelasyon tesbit etmiştir^[12]. Bu husus da bize, makinalaşma dolayısıyla köyden dışarı akının öneminin henüz pek fazla olmadığını göstermektedir. Gerçekten, çiftçi aile sayısının 2,5 milyon civarında olmasına karşılık, traktör sayısının 45 bin kadar olması dolayısıyla makinalaşma nisbeti ancak 1/600 nisbetinde demektir. Köyden dışarı işgücü gönderen bölgelerle modern makinaların mevcut bulunduğu bölgeler arasında ters orantılı bir münasebet bulunduğu, diğer bir deyişle, ziraî âlet ve makinalar kıymetinin düşük bulunduğu bölgelerde köyden dışarı daha kuvvetli bir akının mevcudiyeti aşağıdaki tabloda (Tablo VI) açıkça görülmektedir:

[11] W. H. Nicholls, ibid ve Türkiye'de Ziraî Makinalaşma, S.B.F. yayını, Ankara, 1954, s. 128.

[12] B. ve G. Helling, ibid, s. 30'daki grafik.

TABLO VI.

Köyden dışarda geçirilen iş günleri ve ziraat âlet ve makinaları

Ziraat âlet ve makinaları memleket vasatîsinin üstünde olan iller			Ziraat âlet ve makinaları memleket vasatîsinin altında olan iller		
İl	Köyden dışar-		İl	Köyden dışar-	
	Ziraat âlet ve makinaları endeks No.	da geçirilen işgünü sayısı endeks No.		Ziraat âlet ve makinaları endeks No.	da geçirilen işgünü sayısı endeks No.
Çorlu	2825	2044	Giresun	6	2630
Konya	3426	1634	Trabzon	58	2949
Eskişehir	5161	540	Rize	35	4975
Seyhan	4560	337	Kastamonu	129	2335
Ankara	2086	542	Zonguldak	63	2289
Sivas	1748	2034	Hatay	625	1462
Elâzığ	1479	1268	Çankırı	83	1754
Edirne	1718	217	Kayseri	409	1157
Kocaeli	1061	196	Denizli	859	1152
Kırklareli	1533	424	Erzincan	503	2098
İstanbul	1769	582	Tunceli	660	1658
Kars	1067	269	Malatya	208	1017
İçel	1201	597	Bolu	545	1275
Tekirdağ	1954	282			
Afyon	1632	512			

Bu tablo G. ve B. Helling, ibid, No. 23 ve No. 24 sayılı haritalardan alınan rakamlardan hazırlanmıştır. Memleket vasatîsi yine 1000 ile temsil edilmekte ve bu vasatîden inhiraf lar endeks olarak gösterilmektedir. Modern ziraat âlet ve makinaları için memleket vasatîsi çiftlik başına 31,245 dolar kıymetindedir. Köyden dışarda geçirilen gün adedi ise çiftlik başına 25,021 gündür. Âlet ve makina adedi 1949 köy sayımı; kıymeti bir Amerikan ziraat âlet ve makinaları şirketinin Türkiye mümessilinin verdiği rakamlara ve Black, Clawson Sayre ve Wilcox'un «Farm Management», New York 1948 adlı eserine göre hesaplanmıştır. Köyden dışarda geçirilen işgünü sayısı da 1949 Köy sayımı neticelerinden alınmıştır.

Burada şunu belirtelim ki, tablonun dayandığı veriler Türkiye'de geniş ölçüde makinalaşmaya gidilmezden önce yapılan bir köy sayımından alınmış bulunmaktadır; aradan geçen 10 yıl zarfında, makina sayısındaki süratli artışla durum bir dereceye kadar değişmiş olabilir.

Tablonun tetkikinden de anlaşılacağı gibi çiftlik ve aile başına köyden dışarıda geçirilen işgünü sayısının en yüksek olduğu bölge, ziraî nüfus yoğunluğunun dar bir kıyı üzerinde pek yüksek sayıya

vardığı Karadeniz bölgesidir. Toprağın dar ve işgücü veriminin pek düşük olduğu Karadeniz bölgesinde ziraî gelirin Türkiye vasatîsinin %58 nisbetinde altında bulunduğu hesap edilmiştir^[13]. Bu ilintilerden çıkarabileceğimiz netice de modern ziraat âlet ve makinalarına sahip olamıyan ziraî gelir seviyesinin en düşük olduğu bölgelerde köy dışına akının daha sür'atli olduğudur.

Diğer taraftan, makinalaşmanın memleketimizdeki tesirlerini ortaya koymak gayesiyle yapılan bir anket, makinalaşmış köylerde 1948 - 52 yılları arasında işletme cesametinin ortalama olarak %31 nisbetinde büyüdüğünü, buğday, arpa, pamuk ve pancar gibi ankete dahil edilen dört mahsulde ekilişlerin %70 genişlediğini göstermektedir^[14]. Bu da makinanın girdiği bölgelerde ekilişlerdeki artışın makina tarafından ikame edilen işgücünü massetme imkânını ortaya çıkardığına işaret etmektedir. Burada hemen şunu ilâve edelim ki, makinalaşma aynı sür'atte devam ettiği takdirde, bundan böyle ekilişlerin genişlemesinin hududuna erişildiğine göre, sadece Karadeniz bölgesi gibi gelir seviyesi çok düşük olan bölgeler değil, fakat geniş ölçüde makinalaşmış bölgelerden de şehirlere akını beklememiz gerekir.

B — Şehirlerin çekimi :

1) *İktisadî olmayan faktörlerin rolü*: Şehirlerin kalabalıklaşmasını sadece iktisadî faktörlere bağlamak, şüphesiz ki tek taraflı bir görüşü savunmak demektir. Psikolojik, sosyal faktörlerin bu bakımdan oynadığı rolü de küçümsememek gerekir. İktisaden gelişmemiş bir memleket olan Türkiye'de eğitim, eğlence v.s. merkezleri sadece büyük şehirlerdir. Gerçekten, bilhassa çocuğuna köy çerçevesi içinde gerekli eğitimi veremiyen halivakti yerinde köylü ailelerin şehirlere göç etmesi gazetelerin havadis sütunlarında sık sık rastgelinen olaylardandır. Herhalde eğitim kadar önemli bir rolü olmamakla beraber eğlence, daha medenî bir çevre içinde yaşama arzusunun da bu husustaki payı küçümsememek lâzımdır. 1950 den sonra mükemmel bir karayolları şebekesi ile memleketin muhtelif kısımlarının birbirine bağlanması köy-şehir temaslarını kuvvetlendirmiş ve şehrin cazibesinin köylü üzerinde daha yaygın bir tesir yaratmasını sağlamıştır.

[13] Kim Dergisi, 8 Mayıs 1959, s. 24.

[14] Türkiye'de Ziraî Makinalaşma, S.B.F. yayınlarından, Ankara 1954, s. 91 ve s. 69.

Diğer taraftan, köyden dışarı giden evli erkek başlangıçta karısını ve çocuklarını köyde bırakmakta ise de, zamanla şehirde geçim durumu düzeldikten sonra ailesini de yanına aldirmakta, böylece bir kişiyi bir aile takip etmektedir. Köyden şehirlere göç başladığı zaman bunun bir çıkış gibi büyümesinde aile göçüne yol açan psikolojik faktörlerin rolü de unutulmamak gerekir.

2) İktisadî faktörlerin rolü :

a) *Kapalı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş* : Ulaştırma imkânlarının memleketin her köşesini piyasaya bağlamasına ve işgücü produktivitesinde önemli artışlar sağlanmasına kadar, Türkiye gibi gelişmemiş memleketlerde ziraat kesimin önemli bir kısmının kapalı ekonomi çerçevesinde kaldığı bilinen bir gerçektir. İşgücü produktivitesi, eğitim seviyesi ve ulaştırma imkânlarının artmasıyla beraber kapalı köy ekonomisi yavaş bir tempo ile piyasa ekonomisine bağlanmakta ve bu değişme de şehirleşme olayını sür'atlendirmektedir. 1950 den itibaren böyle bir değişme memleketimizde de tesirlerini hissettirmektedir. Gelişmiş memleketlere nazaran cüz'î de olsa ziraatte işgücü produktivitesinde bir artış olmuştur^[15]. İstihsal ve ulaştırmanın gelişmesini takiben de kapalı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş safhasına girilmiştir. Burada işaret etmek istediğimiz husus, kapalı ekonomiden çıkıp piyasa ekonomisine geçildiği safhada iktisadî ve sosyal müşevviklerin tesirleri altında şehirlere akın başladığı zaman, büyük iş ve ticaret merkezlerinde işgücü talebinin hızlı bir tempo ile artmasıdır. Şehrin cazibesi, ziraat dışında alternatif iş sahalarının açıldığı hallerde ortaya çıkan gelir farkları dolayısıyla şehirlere akın bir defa başladığı hallerde, bu merkezlerde işgücü talebinin devamlı olarak artması imkânı ortaya çıkmaktadır. Zira, şehirlere akın, bu merkezlerde mesken, bazı hizmetler ve mallar talebini arttırmaktadır. Mesken talebinin artması inşaat sanayiine hız vererek, umumiyetle ziraatten imalât sanayiine işgücününün geçiş prosesinde bir basamak teşkil eden inşaat sahalarında amele talebini arttırmakta, bu da şehir dolaylarında tuğla harmanları, taşocakları, kireç ocakları v.s. gibi sahalarda işçi talebini hızlandırmaktadır. Bundan başka, şehir içinde, gıda maddeleri tevzii ile (bakkallık, kasaplık gibi), ulaştırma (tramvay, otobüs

[15] Bir hesaba göre 1934 ve 1950 - 53 yılları arasında ziraatte işgücü produktivitesi %11 artmıştır. U.N. European Agriculture 1954, s. 8 deki grafik.

biletçiliği, şoförlük gibi) ilgili hizmetler talebi de artmakta ve derin bir bilgi veya teknik eğitime ihtiyaç göstermiyen bu sahalara işgücü kolayca celbedilebilmektedir. Diğer bir deyişle, şehirlere akın olayı bu merkezlerde işgücü talebini âdeta bir katsayı ile yükseltmektedir. Gerçekten, nüfusu 50.000 ve daha yukarı olan şehirlerde 1950 - 55 yılları arasında görülen sür'atli nüfus artışının sebeplerinden biri de şehirlere akının aynı zamanda buralarda işgücü talebi yaratıyor olması mümkündür.

b) *Şehir - köy gelir farklılaşması*: Büyük iş merkezlerinde istihsal edilen mal ve hizmetlerle köy çerçevesinde istihsal edilen ziraat mahsullerinden elde edilen marjinal kıymet produktiviteyi arasındaki farklılaşmayı tayin eden, daha önce de belirtildiği gibi, bu kesimlerde produktiviteyi arttırma imkânları ve istihsal edilen malların fiyatlarının birbirine nazaran takip ettiği seyirdir. Ziraat ve ziraat dışı faaliyetlerde çalışan nüfus başına elde edilen gelirin marjinal kıymet produktivitesini temsil ettiğini farzederek gelir farklılaşmasının derecesi hakkında kabataslak bazı tahminlerde bulunmamız mümkündür.

Millî gelir istatistikleri carî fiatlarla ziraatte yaratılan geliri 1950 yılında 4.472,0 milyon T.L., 1955 yılında 7.595,6 milyon T.L. olarak göstermektedir. Sözkonusu iki yıl zarfında ziraatta çalışan 15 ve daha yukarı yaştaki nüfus, sırasıyla 8.971 bin ve 9.636 bin olduğuna göre, ziraatte bir işçinin millî gelire ilâve ettiği safî kıymet fazlası 1950 de 498,0 T.L. ve 1955 de 788,0 T.L.dir. Bu ise, carî fiatlarla beş yıl zarfında %58 nisbetinde bir artış ifade eder. Diğer taraftan, yine aynı yıllar zarfında ziraatten elde edilen geliri yurt içi gelirden çıkarmak suretiyle ziraat dışı sektörlerdeki gelir gelişmesi hakkında bir fikir edinebiliriz. 1950 yılında ziraat dışı faaliyet sahalarında yaratılan kıymet 4.512,5 milyon, 1955 yılında ise 12.708,5 milyon T.L.dir^[16]. Aynı yıllarda ziraat dışı faaliyetlerde çalışan nüfus 1.752 bin ve 2.266 bin olduğuna nazaran 1950 de carî fiatlarla bu faaliyet sahalarında yaratılan kıymet fazlası faal nüfus başına 2.266 T.L. ve 5.600 T.L. demektir. Beş yılda artış nisbeti %148 dir. Her ne kadar hayat pahası köy ve şehirler arasında büyük farklar göstermekteyse de, bu kabataslak tahminlere bakarak köy dışına akını haklı görmemeğe imkân yoktur. Ziraat ve ziraat

[16] Millî gelir rakamları için bak: Türkiye Millî Geliri, 1938, 1948-56, s. 4.

dışı faaliyetlerdeki gelir farkı büyük olmakla kalmayıp zaman içinde daha da artma temayülündedir. Bu farklılaşmanın kısmen işçi produktivitesinin ziraat ve ziraat dışı faaliyetlerde gösterdiği gelişme kısmen de fiatların seyrinden ileri geldiği anlaşılmaktadır. Gerçekten, sabit fiatlarla (1948 istihsal âmilleri fiatlarıyla) ziraî sektör 1950 yılında millî gelirin %50 sini ve 1955 de %46,3 ünü teşkil ettiği halde, carî fiatlarla sırasıyla %49,9 ve %42,1 ini teşkil etmektedir^[17]. Bu gelişme nisbî fiat seviyesinin ziraî mahsuller aleyhine döndüğünü belirtmektedir.

Bundan önceki kısımlarda nüfusun tabii artışının, istihsal fonksiyonunda önemli değişikliklere yol açan teknolojik yenilikler olmadığı hallerde işgücü faktörünü diğer istihsal faktörlerine nazaran arttırmak suretiyle işgücü produktivitesini düşürme temayülü yarattığından bahsetmiştik. Diğer taraftan, geniş ve şümulü bir ziraî teknik yardım servisinin mevcut bulunmadığı Türkiye gibi köylerin dağınık, işletme sayısının pek yüksek olduğu memleketlerde teknolojik yenilikleri çiftçiye yaymak hiç de kolay bir iş değildir^[18]. Bu itibarla, istihsal faktörleri oranının devamı olarak işgücü aleyhine değişme temayülü, köy - şehir gelir farklılaşmasının ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamaktadır. Teknolojik yeniliklerin ziraat dışı sahalarda tatbik imkânlarına gelince: iktisadî gelişmeyi takiben bu sahalarda yeni açılmaya başlayan işletmelerin mütesebbislerinin nisbeten daha uyanık ve teknolojik yenilikleri daha kolay kavrar olmaları, yeni teknolojinin aynı zamanda yeni kapital esyası ile beraber gelmesi, diğer taraftan istihsalin tabiat şartlarının tesiriyle büyük dalgalanmalar göstermemesi produktivite artışları bakımından bu sektörleri daha müsait bir duruma getirmektedir.

Memleketimizde 1950 yılından itibaren sınaî istihsal kapasitesinde önemli bir genişleme olmuştur. 1950 - 55 yılları arasında (1938=100) maden sanayiinde istihsal endeksi 204 den 280 e, ima-

[17] İbid, s. 7 ve s. 11 deki tablolardan.

[18] İktisaden ileri memleketlerde, ziraî produktiviteyi süratle arttırmak gayesiyle bütün çiftçi zümresini kavrayan geniş bir ziraî teknik yardım servisi mevcuttur. Teknolojik yeniliklerin bütün çiftçi zümreye yayılmasına yardım eden bu teşkilâtın en mükemmel örneklerinden biri A.B.D.'dedir. Aşağı yukarı ziraî kesimdeki 700 işçiden birine bir teknik yardım elemanının düştüğü bu memlekette, zaman içinde ziraatte fiziki produktivite artışlarının sayıya göre geri kalmamasının en önemli sebeplerinden biri de bu olsa gerekir.

lât sanayiinde 179 dan 288 e çıkmıştır^[19]. Ziraat dışındaki iş sahalarındaki bu genişleme, yukarda işaret edilen gelir farklarının ortaya çıkması ve bu farkların köy - şehir temaslarının daha sıklaşmasıyla köylü tarafından daha fazla hissedilir hale gelmesiyle köyden şehirlere olan akını sür'atlendirmiştir.

IV — NETİCE

Görüldüğü gibi 1950 yılından itibaren memleketimizde şehirleşme olayı sür'atlenmiş ve büyük şehirlerde nisbî olarak daha yüksek bir gelişme şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu gelişmede ziraat ve ziraat dışındaki faaliyetlerde gelir seviyesindeki farklar önemli bir rol oynamaktadır. Diğer taraftan, köy dışına akının daha çok nüfus yoğunluğu yüksek ve toprağın çok kıt olduğu bölgelerden geldiği, henüz gelir seviyesi nisbeten yüksek olan modern âlet ve makinelerin kullanıldığı köylerde daha düşük olduğu anlaşılmaktadır. Gelir farkları devam ettikçe köyden şehirlere akın devam edeceği gibi, gelir farklarını izale için ziraate modern âlet ve makineler girdikçe daha da sür'atlenecektir.

Ziraatte gelir seviyesini yükseltmek herşeyden önce işgücü produktivitesini yükseltmeğe bağlıdır. Memleketimizde hububatın önemi düşünülürse, işgücü produktivitesindeki artışın sulama, tohum seleksiyonu, gübreleme gibi tedbirlerle beraber bir dereceye kadar modern âlet ve makinelerin çoğalmasına bağlı olduğu ortaya çıkar. Daha önce de belirtildiği gibi işgücü ile ziraat makinelerinin arasındaki ikame elâstikiyetinin yüksekliği, ziraata makine girdiği nisbette, ziraat sektörünün genişlemesini sınırlayan iktisadî faktörler dolayısıyla, ziraattan dışarı işgücü çıkmasını gerektirmektedir. Bundan ötürü, ziraat sektöründen dışarı akın iktisadî gelişme prosesiyle beraber ortaya çıkan bir «fâsit daire» manzarasını almaktadır.

Diğer taraftan, 1880-1920 yılları arasında, iktisadî gelişmenin başlangıç safhasında Japonyada yapıldığı gibi, çiftliklerin cesame-tinin ufaklığı ve aşırı toprak parçalaması gözönünde tutularak, daha geniş ölçüde makinelerin kullanılmasına gidilmeyip, ziraat tekniği ıslah etmek suretiyle işgücü produktivitesini artırma yoluna gidilse dahi, durum pek farklı olmayacaktır. Gerçekten, ziraatta iş-

[19] Progress and Problems of European Economy, Ocak 1954, O.E.E.C. ve Economic Conditions in Turkey 1955, 1956, 1957, O.E.E.C.

gücü prodüktivitesinin artırılmasında makinaların pek cüz'î bir rol oynamasına karşılık ıslah edilmiş tohum, gübreleme gibi bir teknik ve geniş bir ziraî teknik yardım servisiyle Japonyada 1885-1915 yılları arasında işgücü prodüktivitesi %100 artırılmış, genel nüfus 38 milyondan 54 milyona çıkarken ziraatta çalışan nüfus 2,5 kadar azalmıştır^[20]. İşgücü prodüktivitesinin hangi yolla artırılmasının seçileceği, herşeyden önce herbiri için gereken yatırım miktarı ile prodüktiviteyi artırma imkânlarına, diğer taraftan gerektireceği döviz sarfiyatına bağlıdır. Ancak, daha önce de belirttiğimiz gibi, gelir elâstikiyetinin düşüklüğü ve gelir arttıkça daha da düşmesi ziraî sektörün genişlemesini sınırlamakta ve talep strüktüründe reel gelir arttıkça ortaya çıkan değişmelere göre meyva, sebze ve hayvancılık gibi işgücü entansif olan ziraat branşlarında massedilebilen işgücü dışında, işçi prodüktivitesi yükseldikçe ziraatten dışarı işgücü çıkması gerekmektedir.

Şehirleşme nisbetinin yükselmesi, iktisadî gelişmenin tabii bir neticesi olmak itibariyle, arzu edilir bir olay olmakla beraber bazı şehirlerin devleşerek türlü sosyal ve ekonomik problemlerle karşılaşıyor olmaları hiç de arzu edilir bir husus değildir. Bundan ötürü, büyük fabrika ve iş merkezlerini muayyen büyük şehirler etrafında toplamaktansa, ziraî nüfus yoğunluğunun çok yüksek ve köyden dışarı akının önemli nisbetlere vardığı (Karadeniz bölgesi gibi) bölgelerdeki kasaba ve köylerde kurulması ve buraların şehirleştirilmesi akla yakın geliyor^[21]. Bu noktayla ilgili olarak tetkik edilmesi gereken husus, maliyetin asgarî olacağı yerlerde iş sahalарının kurulmamasıyla ortaya çıkan zararlar (hammaddelerin nakil masrafı veya mamullerin istihlâk veya ihraç merkezlerine nakilleri dolayısıyla artan masraflar gibi) işgücünün şehirlere akın etmemesiyle (mesken masrafları, şehircilik ve belediye masrafları ve işgücünün şehirlere nakli için gereken masraflar gibi) elde edilecek tasarruftur. Ayrıca, şeker fabrikalarında olduğu gibi modern bir fabrikanın küçük bir yere yeni bir görüş, yeni bir hayat tarzı getirmesi, köylüyü eğitmesi de gayri nakdî kazançlar arasında sayılmak

[20] Agricultural Productivity in Japan, Bruce F. Johnston, Journal of Political Economy, Aralık 1951.

[21] Memleketimize birkaç defa gelmiş ve ziraatte makinalaşmanın şehirlerini tetkik etmiş olan R. D. Robinson, bir nevi «şehirleşmiş köy» lerin yaratılmasını hal çaresi olarak göstermektedir. Bak: Tractors in the Village, Journal of Farm Economics, Şubat 1952.

gerekir. Kanaatimizce, böyle bir mukayesede, gayrı nakdî faydaları da kıymetlendirilmek suretiyle, büyük şehirlere akının durdurulmasında elde edilecek tasarruf, optimal işyerlerinde işletmelerin kurulmamasından doğacak zarardan büyük olduğu hallerde, ziraî nüfusun yoğunluğu yüksek, gelir seviyesinin düşük bulunduğu bölgelerde yeni iş sahaları yaratmak henüz bebeklik safhasında bulunan birçok sosyal ve ekonomik problemin devleşmesine engel olacak biricik çaredir.